

ANDRZEJ KRZYSZTOF KUNERT – WARSZAWA

**PRZYCZYNEK DO DYSKUSJI O POTRZEBIE
DIGITALIZACJI CZASOPISM RELIGIJNO-WOJSKOWYCH
POLSKIEGO UCHODŹSTWA OD 1939 R.
NA PRZYKŁADZIE CZASOPISM
„ROZKAZ WEWNĘTRZNY BISKUPA POŁOWEGO”
(1940-1946), „NAUKA CHRYSZTUSOWA” (1940-1946)
I „W IMIĘ BOŻE” (1941-1946)**

KAZIMIERZ WIERZYŃSKI

ŚWIĘTY BOŻE

*Święty Boże,
Święty Boże,
Święty a Nieśmiertelny!
Błogosław naszej broni,
Gdy ją przyłoży
Piechur do skroni,
Niech trafia najcelniej.*

DR HAB. ANDRZEJ KRZYSZTOF KUNERT – historyk, ostatni sekretarz Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (2010-2016), prof. nadzw. Akademii Obrony Narodowej (2013-2016). ORCID: 0000-0001-5373-601X. Kontakt: akkunert@wp.pl.

Święty Boże,
Wszechmocny a Tajemny,
Który jesteś w niebie!
Niech żaden nasz pocisk
I żaden wystrzał
Nie padnie daremny
W okrutnej potrzebie.

Święty Boże!
O sprawiedliwą bijemy się rzecz:
O naszą wolną wolę;
O naszą ziemię i morze;
O matki krzyż na czole –
Pobłogosław nasz miecz.

O polskie kości na Wawelu,
O cmentarze ojcowskie,
Na których znak Twój świeci,
O lata przeszłe i przyszłe,
O nasze góry, o Wisłę,
O nasze żony i dzieci,
O dolę daleką i bliską,
O prawa ludzkie i boskie,
O wszystko.

Święty Boże,
Święty Boże,
Święty a Nieśmiertelny!
Błogosław odważnym i dzielnym,
Błogosław naszej wojnie,
Błogosław naszym wojskom
I naszemu męstwu!
Usłysz nasze wołanie,
Który jesteś z nami,
Wszechmogący Panie,
Daj nam zwycięstwo

Tak pisał w Warszawie 30 sierpnia 1939 r., w dniu podpisania przez Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego zarządzenia o mobilizacji powszechnej, dwa dni przed wybuchem II wojny światowej, Kazimierz Wierzyński, najmłodszy członek Polskiej Akademii Literatury (od 1938 r.) i jeden z największych naszych poetów. Pierwodruk tej poetyckiej suplikacji do Boga pojawił się już tegoż dnia na łamach „Gazety Polskiej”¹, a licząc do zakończenia II wojny światowej, do-

1. „Gazeta Polska”, Warszawa, 30 VIII 1939, nr 241.

czekała się ona 19 przedruków w polskich gazetach w kraju, a później niemal na całym świecie: w Brazylii, Francji, Iranie, Kenii, Palestynie, Rumunii, Stanach Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Włoszech i ZSRR.

Wiersz Święty Boże, nazwany później przez Jana Bielatowicza „pierwszym polskim hymnem wojennym”², został natychmiast uznany przez Polaków za poetycką litanię polskich celów: czego będziemy bronili i o co będziemy się bili w zbliżającej się II wojnie światowej, która okazała się być najkrwawszą wojną w historii Polski. Mamy zatem prawo stwierdzić, iż właśnie w sierpniu 1939 r. od poetyckiej suplikacji Kazimierza Wierzyńskiego do Boga rozpoczynał się w najnowszej historii Polski ten czas, w którym powszechnie odwoływano się do wartości duchowych i religijnych w jak najszerszym i najgłębszym ich rozumieniu.

Za kolejny przykład prawdziwości powyższego twierdzenia uznać należy napisaną 1 września 1939 r. odezwę Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego drukowaną na plakatach i w gazetach:

Obywatele Rzeczypospolitej!

Nocy dzisiejszej odwieczny wróg nasz rozpoczął działania zaczepne wobec Państwa Polskiego, co stwierdzam wobec Boga i historii. (...)

Cały Naród Polski, pobłogosławiony przez Boga, w walce o swoją świętą i słuszną sprawę, zjednoczony z Armią pójdzie ramię przy ramieniu do boju i pełnego zwycięstwa.³

Za trzeci przykład uznaję *List pasterski do Wojska Polskiego* Biskupa Polowego Józefa Gawliny z 1 września 1939 r.:

Kochani Bracia, Żołnierze!

Wróg narzucił nam wojnę. (...) Ręce nasze są czyste. Nie z naszej winy wybuchła wojna. Zmuszeni, podjęliśmy ją w poczuciu odpowiedzialności za dobro najwyższe. Wróg wyruszył przeciwko nam, by podbić nasz kraj. Pragnie jednak zniszczyć jeszcze więcej. Chce zmiążyć świętą wiarę naszą i zaszczerpić u nas pogaństwo swoje (...).

Jesteśmy świadomi, że słusność i sprawiedliwość jest po naszej stronie. Do narodu naszego odnoszą się słowa Boże, wypowiedziane w Piśmie świętym: „Oto uczynię Cię dziś miastem obronnym i słupem żelaznym i murem miedzianym wobec całej tej ziemi... Będą przeciwko Tobie walczyli, ale nie przemogą, bo Ja jestem z tobą, abym cię wybawił – mówi Pan” (Jer. J,17-19).

Wojna nasza – to wojna święta.

Oczyście więc serca i uświęćcie dusze wasze. Bądźcie godnymi bojownikami Boga i Polski. Odrzućcie od siebie wszystko co poziome, grzeszne, niegodne.

2. J. Bielatowicz, *Wielka przygoda życia. O poezji Kazimierza Wierzyńskiego*, „Wiadomości”, Londyn, 26 V 1963, nr 21.
3. *Odezwa Pana Prezydenta Rzeczypospolitej*, „Monitor Polski”, Warszawa, 1 IX 1939, nr 201.

Bądźcie pewni zwycięstwa. Bóg, który nie pozwala, by narody wierzące jakimkolwiek terrorem wstrząśnięte zostały, przyjmie modły i ofiary oddanego Sobie narodu naszego, obdarzy lud chrześcijański pokojem a granice nasze bezpieczeństwem.

Kochani Bracia Żołnierze!

Walczcie więc mężnie o wielkość i niepodległość Ojczyzny. Postępujcie jako dobrzy żołnierze Chrystusa Jezusa (2 Tym. 2,3). Jego Sercu Najśłodszemu ofiarujcie trudy i znoje wasze. (...)

Zwycięstwo jest pewne, gdyż Bóg jest z nami i błogosławi orężowi naszemu.

Niech wam błogosławi Trójca Przenajświętsza, Bóg + Ojciec, Bóg + Syn i + Duch Święty. Amen⁴.

Podobne odniesienia do Boga miały jakże często miejsce także po przeniesieniu władz RP z kraju do Francji, a następnie – po jej klęsce w czerwcu 1940 r. – do Wielkiej Brytanii.

Tym kolejnym ewakuacjom towarzyszyło odradzanie się Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, początkowo we Francji i na Bliskim Wschodzie, a następnie w Wielkiej Brytanii i potem od sierpnia 1941 r. na szlaku od ZSRR przez Bliski Wschód do Włoch.

Z pierwszego francuskiego okresu przypomnieć warto Mszę św. 14 kwietnia 1940 r. w kościele polskim w Paryżu, gdy Biskup Polowy Józef Gawlina odczytał uroczysty *Akt Poświęcenia Armii Polskiej Najśłodszemu Sercu Jezusowemu*.

W tym samym miesiącu w Homs, we francuskiej Syrii utworzono Brygadę Strzelców Karpackich, która po kapitulacji Francji przeszła na przełomie czerwca i lipca 1940 r. pod dowództwo brytyjskie do Ziemi Świętej (Palestyny). Już w niedzielę 7 lipca 1940 r. oficerowie sztabu Brygady Karpackiej złożyli pierwszy hołd u Grobu Chrystusa w Bazylice Grobu Pańskiego w Jerozolimie, a w Wielki Piątek i w Wielką Sobotę 11 i 12 kwietnia 1941 r. Karpaczczyki stanęli na warcie honorowej u Grobu Chrystusa, znowu jako pierwsi żołnierze w historii Wojska Polskiego.

„I będzie stać ta warta / Nierozzerwalnym przymierzem / Jak krzyżem krzyż, jak Polska / Polską, jak żołnierz żołnierzem” – napisał wówczas strzelec z cenzurem poeta Marian Hemar w wierszu *Warta*, w następnym wierszu *Dwie Ziemie Święte* prorokując: „Z ziemi świętej do świętej – / jakby od Boga do Boga – / Żołnierz, jak cudowna, / jak piękna przed tobą droga!” Wiersz ten Jan Bielatowicz w recenzji tomiku poezji Hemara pod tym samym tytułem (*Dwie Ziemie Święte*, Londyn 1942) nazwał „wyznaniem wiary emigracji żołnierskiej na Środkowym Wschodzie”, dodając, że treścią całego tomiku było „widzenie Polski przez światło Ziemi Bożej”.

4. *Wojna nasza – to wojna święta. List pasterski biskupa [sic] polowego [sic] do żołnierzy*, „Gazeta Polska”, Warszawa, 3 IX 1939, nr 245; „Kurier Warszawski”, 3 IX 1939, nr 243; *Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 2002, s. 23.

Rok później, 3 maja 1942 r. w Ziemi Świętej żołnierze Brygady Karpackiej, wsławieni udziałem w obronie Tobruku i zwycięską bitwą pod Ain el Gazalą, wraz z ewakuowanymi z ZSRR żołnierzami pododdziałów 9, 10 i 11 Dywizji Piechoty Armii Polskiej gen. Władysława Andersa utworzyli 3 Dywizję Strzelców Karpackich.

Armia Andersa we wszystkich swoich trzech wcieleniach (od sierpnia 1941 r. Armii Polskiej w ZSRR, od września 1942 r. Armii Polskiej na Wschodzie, od lipca 1943 r. II Korpusu Polskiego) była najbardziej niezwykłą ze wszystkich armii alianckich w II wojnie światowej – jedyną „armią tułaczą”, składającą się z jeńców, więźniów i zesłańców, jedyną dowodzoną niemal wyłącznie przez jeńców (tych, którzy nie padli ofiarą sowieckiej zbrodni katyńskiej w 1940 r.) i jedyną, której szlak wiodł przez trzy kontynenty: z Europy przez Azję, Bliski Wschód, Ziemię Świętą i Afrykę ponownie do Europy (zatem miał wieść z Ziemi Świętej do świętej). Nic zatem dziwnego iż żołnierze tej „armii tułaczey”, tak ciężko doświadczeni przez los w latach 1939-1941 w sowieckich obozach jenieckich, więzieniach i łagrach, od pierwszych dni w szeregach Armii Polskiej gen. Andersa, kiedy tylko mogli czynić to już jawnie, manifestowali ogromne przywiązanie do religii.

Już podczas pierwszego w ZSRR przeglądu wojska przez gen. Andersa 25 sierpnia 1941 r. w obozie w Griażowcu pierwsze polskie nabożeństwo odprawił ks. mjr Teofil Wdzięczny. Na prowizorycznym ołtarzu polowym po raz pierwszy pojawiła się wówczas Matka Boska Kozielska (płaskorzeźba w drewnie wykonana po kryjomu w sowieckim obozie jenieckim Kozielsk II przez ppor. Tadeusza Zielińskiego). Matka Boska Kozielska po ewakuacji Armii Andersa na Bliski Wschód stała się patronką Armii Polskiej na Wschodzie, a następnie towarzyszyła żołnierzom II Korpusu Polskiego na całym ich szlaku bojowym we Włoszech.

Nieco wcześniej, 29 czerwca 1941 r., w Latrun na Ziemi Świętej, Brygada Karpacka, czyli późniejsza 3 Dywizja Strzelców Karpackich II Korpusu Polskiego, otrzymała sztandar z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej i Krzyżem Jerozolimskim (znakiem krzyżowców). 11 listopada 1943 r. w Jerozolimie, krótko przed lądowaniem II Korpusu Polskiego we Włoszech, również druga jego dywizja – 5 Kresowa Dywizja Piechoty – otrzymała swój sztandar także z wizerunkiem Matki Najświętszej i z Krzyżem Jerozolimskim oraz z dewizą „Bóg Honor Ojczyzna” (wprowadzoną na sztandary wojskowe na mocy dekretu Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza z 15 października 1943 r.⁵), poświęcony dzień wcześniej na Grobie Chrystusa.

5. Artykuł pióra autora pt. *Bóg Honor Ojczyzna. Przywrócenie czy wprowadzenie Boga na sztandary Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie* został opublikowany w „Studiach Polonijnych”, t. 42, Lublin 2021, s. 262-297.

Łądującym od grudnia 1943 r. we Włoszech żołnierzom II Korpusu Polskiego towarzyszył *Kalendarz Żołnierza APW* [Armii Polskiej na Wschodzie] 1944, który otwierał anonimowy tekst *Dziesięciu przykazań żołnierza polskiego*. Odnotowano tam słowa: „Tyś jest żołnierz polski, którego Bóg uratował z toni, aby nadal walczył za Ojczyznę. (...) Pamiętaj, że walka o wolność jest walką o wiarę i Boga”. (Tekst ten, napisany przez ppłk. Antoniego Bogusławskiego jeszcze we Francji w 1940 r., następnie po ewakuacji do Wielkiej Brytanii opublikowany w modlitewniku *Z Bogiem za wiarę i Ojczyznę*, we wrześniu 1940 r. opatrzony imprimatur przez Biskupa Polowego Józefa Gawlinę, został przedrukowany w kilku gazetach żołnierskich w Wielkiej Brytanii i na Bliskim Wschodzie.)

Przed pierwszą bitwą na zwycięskim szlaku bojowym II Korpusu Polskiego (a była nią bitwa o Monte Cassino) gen. Anders w rozkazie z 11 maja 1944 r. napisał do swoich żołnierzy: „Za nasze cierpienia i tułaczkę – z wiarą w sprawiedliwość Opatrzności Boskiej idziemy naprzód ze świętym hasłem w sercach naszych «Bóg Honor Ojczyzna»”. Biskup Polowy Józef Gawlina (jedyne duchowny tej rangi z armii alianckich towarzyszący swoim żołnierzom na froncie włoskim) postanowił odprawić Mszę św. w nocy z 11 na 12 maja o godz. 1:15, tak aby Podniesienie wypadło na początek pierwszego szturmu. Drugi szturm ruszył w dniu św. Andrzeja Boboli (16 maja), a polska flaga zawisła na szczycie Monte Cassino w dzień Święta Wniebowstąpienia Pańskiego (18 maja). Gen. Anders 20 maja rozkaz do żołnierzy rozpoczął słowami: „Bitwa, którą nam Bóg pozwolił zwycięsko zakończyć”. Tydzień później dowódca brytyjskiej 8 Armii gen. Oliver Leese napisał do Andersa: „Jako szczególny dowód honorowego miejsca, które Korpus Polski zajął w 8 Armii, oficerowie i żołnierze Korpusu Polskiego będą od dzisiaj nosili na ramieniu odznakę 8 Armii, Tarczę Krzyżowców”. (Tarcza Krzyżowców została po wojnie uwieczniona jako oparcie dla warszawskiej Syrenki na odznace pamiątkowej II Korpusu Polskiego wprowadzonej w 1946 r.)

Po Monte Cassino było Loreto (nazywane „najbardziej polskim z włoskich miast”), wyzwolone 1 lipca 1944 r. przez 3 Dywizję Strzelców Karpackich, której dowódca gen. Bronisław Duch „jako pierwszy z żołnierzy (...) wszedł do bazyliki, aby u stóp Matki Boskiej Loretańskiej prosić o błogosławieństwo dla polskiego oręża”. Pięć dni później Karpatczycy wzięli udział w ratowaniu Bazyliki Loretańskiej, podpalonej w wyniku bombardowania niemieckiego. Podczas bombardowania zginęło ich trzynastu, ale podczas akcji ratowniczej żaden z ośmiu ratujących nie został nawet ranny. Żołnierze ci otrzymali następnie krzyże papieskie „Pro Ecclesia et Pontifice”.

Po Loreto była Ankona, wyzwolona 18 lipca 1944 r., a zwycięski szlak bojowy II Korpusu Polskiego na ziemi włoskiej zakończyło 21 kwietnia 1945 r. wyzwolenie Bolonii. Polską flagę, która ma te same dwa kolory jak herb Bolonii, na liczącej 104 metry wieży *Torre degli Asinelli* (jednej z dwóch bliźniaczych najwyższych

wież miejskich) wywiesił wówczas kapelan 9 batalionu 3 Dywizji Strzelców Karpackich ks. Rafał Grzondziel.

Wróćmy do zwycięskiej bitwy o Monte Cassino, by odnotować pierwszą po niej audiencję u Ojca Świętego Piusa XII w dniu wyzwolenia Rzymu 5 czerwca 1944 r. udzieloną ambasadorowi RP przy Stolicy Apostolskiej Kazimierzowi Papée, któremu Pius XII przekazał pierwsze błogosławieństwo dla żołnierzy II Korpusu Polskiego gen. Andersa. Takie błogosławieństwa powtarzał Pius XII wielokrotnie w czasie licznych audiencji (poczynając od 20 czerwca 1944 r.) dla tych w sumie przeszło 20.000 żołnierzy, których witał i żegnał słowami wypowiedzianymi po polsku: „Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus” i „Z Bogiem do Polski”. Pius XII wiedział bowiem, że żołnierze Armii Andersa nie zdobywali, lecz wyzwalałi miasta i miasteczka we Włoszech, a z racji zachowania w stosunku do miejscowej ludności nazywał ich „najpobożniejszymi pielgrzymami” i „prawdziwymi rycerzami chrześcijańskimi”⁶.

Mamy zatem prawo traktować żołnierzy II Korpusu Polskiego jako godną reprezentację wszystkich żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na uchodźstwie, którzy w czasie II wojny światowej na każdym kroku okazywali ogromne przywiązanie do polskości i do wiary katolickiej, w tym do bezgranicznej ufności w Opatrzność Boską.

Pisał o tym fenomenie anonimowy autor artykułu pod znamienym tytułem *Apostolstwo Żołnierza Polskiego na froncie* na łamach czasopisma „W Imię Boże” (o którym będę pisał szerzej dalej):

Gdziekolwiek wędrowaliśmy w czasie tej wojny po obcych szlakach, gdziekolwiek stanęła stopa polskiego żołnierza, wszędzie rzuciła się w oczy tym ludom, które na naszą wędrowkę patrzyły, jedna zasadnicza i wyróżniająca Polaków spośród innych narodów cecha. Była to głęboka i jawna, wypowiadająca się prosto i otwarcie bez względu na otoczenie religijność, manifestowana na każdym kroku przynależność do wiary katolickiej i pobożność polskich mas żołnierskich, które nie zatraciły nigdy, ani w czasie wojny, ani w czasie wygnania tego tysiącletniego dziedzictwa, tego skarbu, jakim dla Polaków jest katolicyzm⁷.

Miesiąc później na łamach tego samego pisma inny anonimowy autor (zamiast imienia i nazwiska redakcja umieściła wyjaśnienie: „Z teki Marianistów”) dodawał:

Siła duchowa i moralna żołnierza związana jest ściśle z jego przekonaniem o słuszności sprawy, o którą walczy. Żołnierz silny duchowo musi mieć niewzruszoną wiarę, że walczy w obronie zasad, które wyznaje i musi być przekonany, że zasady te są według sumienia słuszne.

-
6. Artykuł pióra autora pt. *Pius XII i żołnierze II Korpusu Polskiego gen. dyw. Władysława Andersa* został opublikowany w poprzednim numerze czasopisma „Resovia Sacra”, 28 (2021), s. 273-311.
 7. *Apostolstwo Żołnierza Polskiego na froncie*, „W Imię Boże”, Jerozolima, 1 VI 1944, nr 10.

Jeżeli natomiast budzi się w żołnierzu wątpliwość co do celu walki i zgody jego wysiłku z jego sumieniem, to wartość moralna takiego żołnierza staje się wątpliwa. (...)

Żołnierz polski jako cel walki stawia zasady chrześcijańskie: sprawiedliwość, wolność człowieka i braterstwo wszystkich ludów. Wiara w sprawiedliwość wynikająca z zasad religii, honor narodu walczącego o wolność i gorące umiłowanie ziemi ojczystej są właśnie naszą siłą moralną. Wiara w sprawiedliwość Bożą daje nam ufność w zwycięstwo słusznej naszej sprawy, daje żołnierzowi polskiemu siłę niezłomną i nieugiętą, która od dawna przechodzi z pokolenia na pokolenie, i która stała się powodem, dla którego po roku 1939 nazwano Polskę „natchnieniem świata” w walce z bezprawiem⁸.

Polska prasa wojskowo-religijna na uchodźstwie czasów II wojny światowej cieszyła się największą popularnością wśród żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, o czym świadczy choćby sam fakt osiągnięcia przez czasopismo „W Imię Boże” 50-tysięcznego nakładu i tym samym ustanowienie rekordu w kategorii wszystkich polskich pism na uchodźstwie.

Mieliśmy w tym wypadku do czynienia z niezwykle sprężyną zwrotną, bo jednocześnie prasa wojskowo-religijna wniosła bardzo silny wkład w umacnianie sił duchowych i moralnych polskich żołnierzy, „najpobożniejszych pielgrzymów” i „prawdziwych rycerzy chrześcijańskich”, by jeszcze raz przywołać słowa Ojca Świętego Piusa XII.

Podjęta przez autora w przedstawianych niżej rozważaniach tematyka ma zachęcić do dyskusji na temat realizowanej przez różne podmioty od kilkunastu lat digitalizacji czasopism uchodźstwa. Aktywność w tym zakresie nie została szerzej odzwierciedlona w dostępnych publikacjach naukowych, stąd trudno polemizować z doborem kryteriów, jakimi kierowano się przy zabezpieczaniu, a następnie upublicznianiu czasopiśmienniczego dorobku polskiego uchodźstwa. Nieobecne w niej dotychczas periodyki, które są przedmiotem poniższego artykułu, stanowią bardzo istotną część tego dorobku i jego chrześcijańskich korzeni. Dla ówczesnie żyjących były one jednymi z najważniejszych zarówno z uwagi na rangę wydawcy („Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich”, od 1944 r. „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych”), jak i niespotykany w warunkach wojennych wzrost nakładu w latach 1941-1945 od 2.000 do 50.000 egzemplarzy („W Imię Boże”). We wszystkich przypadkach są one współcześnie wielce pożądane dla podtrzymania tradycji wojskowych i religijnych przez ich kontynuatorów.

Poniższy artykuł jest próbą zachęcenia do ich szybkiego włączenia do zasobów cyfrowych.

* * *

8. *Żołnierz polski w świetle Chrystianizmu*, „W Imię Boże”, Jerozolima, 1 VII 1944, nr 12.

Pierwszym polskim czasopismem wojskowo-religijnym wydawanym na uchodźstwie w czasie II wojny światowej był „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich do katolickiego duchowieństwa wojskowego w Polsce”, wydawany jako miesięcznik w Warszawie od 1 V 1936 r. do 28 VIII 1939 r. Wszystkie te numery przedwojenne są dostępne w Jagiellońskiej Bibliotece Cyfrowej (zob. jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication/edition), a dwa ostatnie roczniki zostały także opublikowane w wersji papierowej w 2009 r.⁹

Z nieznanых jednak powodów wydawany później (od 1 czerwca 1940 r.) na uchodźstwie „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” nie został wymieniony w żadnym z trzech urzędowych *Roczników Bibliograficznych*, opracowanych przez Tadeusza Sawickiego, rejestrujących druki w języku polskim wydawane poza terytorium RP (w dziale II. *Periodyki. Czasopisma. Jednodniówki*)¹⁰, ani w *Centralnym katalogu polskich czasopism wojskowych* Reginy Hancko i Zenona Rutkowskiego (uwzględniającym tylko cztery roczniki przedwojenne tego tytułu, choć przecież obejmującym czasopisma wydawane do 1965 r.)¹¹, ani w znakomitej *Bibliografii czasopism polskich* Jana Kowalika¹².

Czasopismo to zostało wznowione 1 czerwca 1940 r. w Paryżu jako „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich do katolickiego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych” przez Kurię tego samego Biskupa Polowego (teraz na uchodźstwie) Józefa Gawliny i wydawane było potem w Wielkiej Brytanii (kolejno w Londynie, w Blackpool i w bazie RAF Dunholme Lodge koło Lincoln) od listopada 1940 r. aż do grudnia 1946 r., od stycznia 1944 r. pod nieco zmienionym tytułem: „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Polskich Sił Zbrojnych do katolickiego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych”.

Każdy numer składał się (identycznie jak numery przedwojenne) z dwóch części: urzędowej (zawierającej akta Stolicy Apostolskiej, Prezydenta RP na uchodźstwie, Biskupa Polowego i najwyższych dowódców Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie).

9. *Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich. Rok 1938 i Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich. Rok 1939*, oba tomy zostały przygotowane przez komitet redakcyjny pod kierownictwem ks. płk. R. Mokrzyckiego i poprzedzone tym samym *Słowem Biskupa Polowego Wojska Polskiego* przez gen. dyw. prof. dr. hab. T. Płoskiego, Warszawa 2009.

10. T. Sawicki, *Rocznik bibliograficzny druków w języku polskim oraz w językach polskich wydanych poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej 1.IX.1939 – 31.XII.1941*, Edynburg-Londyn 1942, s. 19; *1.I.1942 – 31.XII.1942*, Edynburg-Londyn 1943, s. 82; *1.I.1943 – 31.XII.1943*, Edynburg-Londyn 1944, s. 151.

11. *Centralny katalog polskich czasopism wojskowych*, [t. I], oprac. R. Hancko i Z. Rutkowski, Warszawa 1967, s. 242.

12. J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. III: P-S, Lublin 1976, s. 152.

dzie) i nieurzędowej (teksty kazań, przemówień okolicznościowych i radiowych wygłaszanych przez kapelanów Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie).

Również i w przypadku tego czasopisma w dotychczasowej literaturze przedmiotu mamy do czynienia z brakiem dat, niedoprecyzowanymi informacjami i niezrozumiałymi błędami.

Najważniejszą z publikacji [duszpasterstwa Lotnictwa Polskiego na obczyźnie w czasie II wojny światowej] jest „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego W.P., wydawany dla całego duchowieństwa Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie”. Redagował go ks. prob. Aleksander Gogoliński. „Rozkaz” wychodził co miesiąc i przynosił poza częścią oficjalną obfity materiał kazań, pogadarek, artykułów na tematy religijne i społeczne. Szczególnie ozdobny i bogato ilustrowany jest Nr 9/46 z czerwca 1946 roku, poświęcony dwudziestopięcioleciu kapłaństwa J.E. Biskupa Polowego W.P., dr. Józefa Gawliny

– pisał ks. Alojzy Fr. Kowalkowski w pierwszym przygotowanym już krótko po II wojnie światowej, ale opublikowanym dopiero w 1979 r., opracowaniu dziejów duszpasterstwa Polskich Sił Powietrznych w latach 1939-1946¹³.

Jedno krótkie zdanie poświęcone „Rozkazowi Wewnętrznemu Biskupa Polowego”, redagowanemu (bez daty) w Londynie przez ks. kapelana Gogolińskiego (bez imienia), zamieścił w swoim wspomnieniu o prasie religijnej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, opublikowanym w 1987 r., o. Józef Bocheński¹⁴.

Gdy tylko pozwoliły na to warunki, [Biskup Polowy Józef Gawlina] w pierwszym rzędzie wznowił ukazujący się do września 1939 r. biuletyn pod nazwą „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego” (prawdopodobnie w 1940 r.). W piśmie tym, obok instrukcji i rozkazów duszpasterskich, ukazywały się liczne artykuły publicystyczne biskupa i innych kapelanów. Niestety, brak dostępu do źródeł nie pozwala określić, od kiedy wydawano „Rozkaz”. Wiadomo, iż wychodził już na początku 1941 r.

– czytamy w obszernym, dwuczęściowym artykule Jacka Borkowicza o działalności Biskupa Polowego w czasie II wojny światowej, opublikowanym w 1988 r. (z pomyłką w dacie ostatniego przedwojennego numeru: wrzesień, zamiast: 28 sierpnia 1939 r.)¹⁵.

Niestety, do grona autorów podających nieprecyzyjne daty wznowienia wydawania „Rozkazu Wewnętrznego Biskupa Polowego” na uchodźstwie dołączył sam Biskup Polowy Józef Gawlina, który w swoich wspomnieniach zapisał: „W paź-

13. A. F. Kowalkowski, *Duszpasterstwo Polskich Sił Powietrznych we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939-1946*, „Studia Pelplińskie”, 10 (1979), s. 15.

14. J. M. Bocheński, *O prasie religijnej Wojska Polskiego 1940-1945*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, Rzym, I-III 1987, nr 1, s. 97.

15. J. Borkowicz, *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Józefa Gawliny w latach 1939-1945*, część 2, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 21 (1988), s. 210.

dzienniku [1940] wznowiłem swój «Rozkaz Wewnętrzny Spraw Polskich» [sic dla księży]¹⁶, popełniając zresztą zaskakujący błąd w tytule czasopisma. Z kolei podobnie niewielki błąd w dacie zapisał Biskup Polowy w swoim dzienniku czynności z okresu wojny, w którym umieścił pod datami 28 października i 31 października 1940 r. dwie notatki: o ukończeniu prac redakcyjnych „Rozkazu Wewnętrznego Biskupa Polowego” i o oddaniu całości materiału redaktorowi technicznemu¹⁷. W obu wypadkach użycie w końcu października słowa „wznowiłem” na określenie tych czynności było określeniem nieco na wyrost, skoro wiemy, iż numer, o którym mowa, ukazał się w następnym miesiącu.

By do końca wyjaśnić sprawę wznowienia tego przedwojennego czasopisma, odwołam się do słów samego Biskupa Polowego w *Słowie wstępnym*, datowanym 1 listopada 1940 r., do tegoż numeru z listopada 1940 r., jednocześnie nakreślającym zadania wznowianego periodyku:

Wielu z Was słusznie żali się na oderwanie od źródeł wiedzy i porządku kościelnego, odczuwając dotkliwie brak literatury teologicznej i kaznodziejskiej. Dlatego, by zaradzić temu brakowi, wznowiam z dniem dzisiejszym swój „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich”. (Jeden z Konfratrów przygotował już we Francji nowe wydawnictwo pod tą samą nazwą, lecz losy wojenne sprawiły, że materiał starannie zebrany spoczywa na dnie morza)¹⁸. Wznowione wydawnictwo nasze ma cel duszpasterski, odbiega więc od zadań i form pism literackich. Jest organem zarządzeń Biskupa Polowego dla. Duchowieństwa wojskowego, a równocześnie pragnie być Waszym poufnym pomocnikiem w pracy kapłańskiej. Toteż zawiera odpowiednie działy: ascetyczny, kaznodziejski, pogadankowy, do których wkrótce przylączę się artykuły liturgiczne i rozprawy z prawa kanonicznego¹⁹.

Na zakończenie tego fragmentu artykułu, który poświęcam „Rozkazowi Wewnętrznemu Biskupa Polowego”, przytaczam fragmenty podsumowań efektów pracy jego redakcji (1945) i zbiorczego zestawienia za lata 1944-1946:

Kładąc nacisk specjalnie na dział homiletyczny, umieszczono w 1945 r. 142 kazania, z czego jedno napisane było w języku angielskim, 3 były streszczenia, a 54 wygłoszone były uprzednio w Radio BBC w Londynie. Dwukrotnie dano bogaty wybór cytat i myśli (na Wielkanoc i na dzień 3 Maja). Z dziełka Bpa [Tihaméra] Tótha pt. „Religia w życiu młodzieńca” przedrukowano 28 rozdziałów, celem udostępnienia Kolegom materiału do przemówień rekolekcyjnych (2 cykle – 25 rozdziałów) i do nauk o Matce Boskiej (3 rozdz.), poza tym wydrukowano 2 artykuły dyskusyjne, jeden referat programowy oraz 5 opracowań do historii duszpasterstwa

16. J. Gawlina, *Wspomnienia*, oprac. J. Myszor, Katowice 2004, s. 200.

17. Tegoż, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945*, oprac. J. Myszor, Katowice 2019, s. 192, 193.

18. Okazało się później, iż bardzo nieliczne egzemplarze pierwszego numeru (Paryż, 1 VI 1940 r.) na szczęście jednak ocalały.

19. J. Gawlina, *Słowo wstępne*, „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego”, Londyn, XI 1940, nr 3, s. 1-2.

wojskowego. (...) W porównaniu z 1944 rokiem, w którym współpracowało w wydawaniu i utrzymaniu pisma na jako takim poziomie 25 Kapelanów, w 1945 r. ofiarowało swą pomoc i współpracę 45 Księży Kolegów²⁰.

Piszący te słowa redagował i wydał osiem roczników „R.W.” – cztery w Polsce (1936-1939, jeden we Francji (1940) i trzy w Anglii (1944-1946). Wydając pierwszy numer pierwszego rocznika „R.W.”, podpisany napisał przedmowę, będącą Wprowadzeniem, słusznie więc należy mu się zaszczyt napisania Posłowania do ostatniego zeszytu jedenastego i ostatniego rocznika „R.W.”

Na obczyźnie wszystkiego zabrakło: autorów, opracowań, pieniędzy, papieru, drukarni itd. itd. Pomimo to pismo wychodziło, choć z wielkim nieraz opóźnieniem, choć w ubogiej szacie, nie zawsze dobrze odbite, nie zawsze zawierające dobrany materiał itp. Pomimo trudności i rozmaitych braków, „Rozkaz” jednak ukazywał się bez większych przerw i docierał do księży.

Redaktor nie może, niestety, podać dokładnych danych dotyczących lat 1936-1940 ani danych dotyczących lat 1941-1943, w których „Rozkazu” nie redagował, mając jednak pod ręką trzy ostatnie, redagowane przez siebie roczniki (1944-1946), jest w stanie powiedzieć, że w tych trzech latach ostatnich samych kazań wydrukowano 504, streszczeń do kazań było 23, przedruków zaś dokonanych z dzieł Bpa Tótha było 46 rozdziałów. Stron trzy ostatnie roczniki liczyły 842, z czego dział urzędowy zawierał 112, a dział nieurzędowy stron 730.

Wszystkie stronicie (matryce) w ostatnich trzech rocznikach wydrukowane przez jednego tylko kapelana lotniczego, a mianowicie przez podpisanego. (...) Przez siedem ostatnich lat „Rozkaz Wewnętrzny” był bodaj jedynym polskim pismem, dostarczającym kapelanom wojskowym materiału do kazań i przemówień²¹.

Ks. kapelan (kpt.)/st. kapelan (mjr)/proboszcz (ppłk) **Aleksander Rafał Gogoliński-Elston** (1902-1982) – po ukończeniu Seminarium Duchownego w Łucku przyjął święcenia kapłańskie w 1924 r. z rąk biskupa krakowskiego Adama Sapięhy. Powołany do Wojska Polskiego, był kapelanem kolejno 21 Warszawskiego Pułku Piechoty „Dzieci Warszawy”, 30 pułku Strzelców Kaniowskich i 1 pułku lotniczego, a jednocześnie od 1936 r. redaktorem „Rozkazu Wewnętrznego Biskupa Polowego” w Warszawie. W kampanii wrześniowej 1939 r. dwukrotnie ranny, od 11 IX sekretarz Biskupa Polowego Józefa Gawliny. Od XII 1939 r. naczelny kapelan Lotnictwa Polskiego we Francji i od VIII 1940 r. lotników polskich ewakuowanych do Wielkiej Brytanii, od III 1941 r. kapelan bazy Polskich Sił Powietrznych w Blackpool, a od IV 1944 r. główny kapelan Dowództwa Polskich Sił Powietrznych. W latach 1943-1946 wysoki urzędnik delegat War Relief Services – National Catholic Welfare Conference (Służba Pomocy Katolickiej Polakom) w Wielkiej Brytanii. Jednocześnie pierwszy (w 1940 r. we Francji) i ostatni (w latach 1944-1946 w Wielkiej Brytanii) redaktor wznowionego na uchodźstwie „Rozkazu Wewnętrznego Biskupa Polowego”.

B. Szewdo, *Kapelani wojskowi na drogach do niepodległości. Sto biogramów na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, Warszawa 2019, s. 141-147 (obszerny biogram /tu mylnie imiona: Rafał Aleksander/ i obszerna metryczka bibliograficzna).

20. [A.R. Gogoliński-Elston], *Od Redakcji*, tamże, Dunholme Lodge koło Lincoln, 1945, nr 12.

21. [Tegoż], *Od Redaktora*, tamże, 31 XII 1946, nr 12, s. 251-252.

Kolejnym periodykiem religijnym, a pierwszym, którego wydawanie rozpoczęto na uchodźstwie „od zera”, była „Nauka Chrystusowa”, nawiązująca do tradycji „Szkoły Chrystusowej”, czasopisma drukowanego przez OO. Dominikanów w latach 1930-1939 początkowo we Lwowie, a od stycznia 1939 r. w Warszawie. „Gorącym pragnieniem” redakcji tego dwumiesięcznika, a od 1931 r. miesięcznika, był zamiar

w Polsce dać duszom spragnionym intensywniejszego życia wewnętrznego pożywną strawę duchową opartą na Piśmie świętym i całą przesiąkniętą duchem tradycji Kościoła Katolickiego²².

Redakcja „Nauki Chrystusowej” w kolejnych numerach definiowała swój miesięcznik podobnie:

Jest miesięcznikiem poświęconym zagadnieniom życia religijnego. Każdy zeszyt omawia jedno zagadnienie i stanowi zamkniętą całość²³.

Inicjatorem nowego czasopisma był o. Józef Bocheński, który tak wspominał:

W okresie szkockim (1940-1943) wydałem 29 numerów *Nauki Chrystusowej* w nakładzie do 5.000 egzemplarzy (...). Chodziło w mojej myśli w zasadzie o kontynuację przedwojennej *Szkoły Chrystusowej*, wydawanej w kraju przez oo. Dominikanów, z zastosowaniem do szczególnych okoliczności wojennych. Prosiłem nawet o. prowincjała o pozwolenie na wznowienie tego miesięcznika zagranicą – ale otrzymałem odmowę. Nazwałem więc rzecz *Nauką Chrystusową*. Chodziło o zastąpienie, na skromną miarę, na jaką nas było stać, krajowej prasy religijnej wyższego poziomu. Drukowaliśmy więc klasyków, zespoły podstawowych tekstów, rozprawki teologiczne itp. Każdy numer stanowił zamkniętą całość, był małą monografią przedmiotu.

Zacząłem wydawać *Naukę* z własnej inicjatywy i własnym kosztem – ale później została włączona do wydawnictw ks. bpa polowego. Była drukowana w formacie 155 x 110 mm²⁴.

Natomiast w książkowym wydaniu *Wspomnień* tegoż autora znajdujemy zapis o redagowaniu przezeń „Nauki Chrystusowej” następującej treści:

Wydawałem co miesiąc małą broszurkę pt. *Nauka Chrystusowa*, która była w czasie wojny jedynym polskim czasopismem religijnym, ukazującym się w Europie. Była pomyślana jako zastępstwo *Szkoły Chrystusowej*, wydawanej przez naszych ojców [o. Bocheński był dominikaninem] przed wojną.

22. *Od Redakcji „Szkoły Chrystusowej”*, „Szkoła Chrystusowa”, Lwów, [I-II] 1930, nr 1, s. 4.

23. Zob. np. K. Ujejski, *Skargi Jeremiego*, „Nauka Chrystusowa”, w obozie [Szkocja], V 1942, zeszyt 4 (18), druga strona okładki.

24. J. M. Bocheński, *O prasie religijnej Wojska Polskiego 1940-1945*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, Rzym, I-III 1987, nr 1, s. 98.

W Szkocji od grudnia [sic – od listopada] 1940 do listopada 1943 wydałem ogółem 29 zeszytów. Były to przedruki klasyków oraz małe monografie moje i innych [autorów]²⁵.

Pierwsze zdanie z zacytowanych powyżej wspomnień o Bocheńskiego wymaga weryfikacji, skoro – jak wiemy choćby z wcześniejszych stron mojego artykułu – w momencie wydania pierwszego numeru „Nauki Chrystusowej” (a miało to miejsce w kwietniu 1940 r. – o czym niżej) nie była ona jedynym polskim czasopismem religijnym w Europie, lecz drugim, po „Wiadomościach Polskiej Misji Katolickiej w Londynie”.

„Nauka Chrystusowa” wydawana była początkowo „z własnej inicjatywy i własnym kosztem” przez o. Józefa Bocheńskiego (zesz. 1 /IV 1940/, Rzym, i zesz. 2 /V 1940/, Paryż), następnie od zesz. 3 (XI 1940) „w obozie” [Polskich Sił Zbrojnych w Szkocji] i od zesz. 5 (I-II 1941) „z pozwoleniem J.E. Ks. Biskupa Polowego”, nakładem szefa duszpasterstwa I Korpusu Polskich Sił Zbrojnych drukowane w Wielkiej Brytanii (Kirkcaldy/Perth w Szkocji), a w latach 1944-1946 we Włoszech (w Rzymie, następnie w pobliskiej Cecchignoli).

Ks. kapelan (kpt.)/st. kapelan (mjr) 1944 **Józef Maria (imię zakonne Innocenty) Bocheński OP** (1902-1995) – w 1927 r. wstąpił do zakonu OO. Dominikanów, uzyskał doktorat z filozofii na katolickim Uniwersytecie we Fryburgu (1931), przyjął święcenia kapłańskie w 1932 r., uzyskał doktorat z teologii w Papieskim Instytucie Międzynarodowym „Angelicum” w Rzymie (1934), habilitował się z filozofii chrześcijańskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim (1938), prowadząc następnie wykłady na Wydziale Teologicznym tej uczelni.

W kampanii wrześniowej 1939 kapelan resztek 80 pułku piechoty w składzie Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”. Uniknął aresztowania w czasie niemieckiej „Sonderaktion Krakau” (6 XI) i dotarł do Rzymu, następnie w maju 1940 r. do Francji, a po jej klęsce do Wielkiej Brytanii, gdzie w Szkocji był redaktorem kilku gazetek żołnierskich jednostek Polskich Sił Zbrojnych. Od 1940 r. do XI 1943 r. redaktor miesięcznika „Nauka Chrystusowa” i jednocześnie od II 1941 r. do II 1942 r. redaktor tygodnika „W Imię Boże”.

Od II 1944 r. kapelan do zleceń Biskupa Polowego (od marca na froncie włoskim). Od VII 1944 r. do X 1945 w Rzymie kapelan polskiej Komendy Placu, szef Biura Prasowego Biskupa Polowego, kierownik Wydawnictw Religijnych II Korpusu Polskiego i redaktor czasopisma „W Imię Boże”. Od 1945 r. kolejno profesor, dziekan Wydziału Filozofii i rektor Uniwersytetu we Fryburgu. Światowej sławy logik i filozof.

B. Szwedo, *Kapelani wojskowi na drogach do niepodległości*, s. 28-39

Swoje wspomniane wyżej „pozwolenie” zapowiedział Biskup Polowy w *Słowie wstępnym* (datowanym 1 XI 1940 r.) do drugiego numeru wznowionego na uchodźstwie „Rozkazu Wewnętrzznego Biskupa Polowego”:

25. J. Bocheński, *Wspomnienia*, wyd. 2 zm., Kraków 1994, s. 160-161.

Zapowiadam ukazanie się miesięcznika czysto religijnego pt. „Nauka Chrystusowa”, przeznaczanego dla oficerów i żołnierzy, Jestem przekonany, że tego czasopisma będziecie [Wielebni Księża Kapelani] gorliwymi propagatorami²⁶,

W dzienniku czynności bp Gawlina odnotował pod datą 5 listopada 1940 r. odprawę z o. Bocheńskim, któremu polecił, „by w redagowaniu «Nauki Chrystusowej» unikał cienia polityki”²⁷.

Uporządkować wypada również sprawę zaszeregowania „Nauki Chrystusowej” jako miesięcznika z wyraźnie uwidocznionymi na pierwszej stronie okładki: numerem rocznika, numerami zeszytów w obrębie roczników i numerami ciągłymi od 1 do 54 (w tym 38 numerów pojedynczych, 2 podwójnych i 4 potrójnych) oraz miesiącem i rokiem publikacji (od połowy 1945 r. zaniechano drukowania cyfr rzymskich na oznaczenie miesięcznej daty publikacji). Poszczególne zeszyty liczyły od 14 do 48 stron formatu 110x160 mm.

Tymczasem omawiany tu miesięcznik w różnych bibliografiach i publikacjach poświęconych polskiemu czasopiśmiennictwu na uchodźstwie w czasie II wojny światowej traktowany jest w dwojaki sposób: jako wydawnictwo ciągłe (periodyk) bądź jako seria wydawnictw zwartych (broszur). I tak Jan Kowalik umieścił ten tytuł (choć bez dat ukazywania się) w swojej fundamentalnej bibliografii czasopism²⁸, a w obszernym opracowaniu dziejów polskiego czasopiśmiennictwa na uchodźstwie tamtego czasu w rozdziale o periodykach religijnych stwierdził: „najpoważniejszym z nich była «Nauka Chrystusowa»” (choć tu z kolei odwołał się jedynie do 23 jego numerów wydanych w latach 1940-1942)²⁹.

Natomiast z trzech najważniejszych bibliografii polskich wydawnictw zwartych na uchodźstwie czasu II wojny światowej pierwsza (urzędowy *Rocznik bibliograficzny*) kwalifikuje „Naukę Chrystusową” jako... miesięcznik (!), wymieniając tytuły pierwszych 14 zeszytów i dodając ówczesne krótkie odredakcyjne określenia ich zawartości³⁰. Niesłychanie cenna bibliografia Janiny Zabielskiej nazywa „Naukę Chrystusową” serią broszur³¹, rozszerzone zapisy bibliograficzne dotyczące poszczególnych zeszytów przytaczając przy ich tytułach rozmieszczonych zgodnie

26. „Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego”, Londyn, XI 1940, nr 2, s. 2.

27. J. Gawlina, *In viam pacis*, s. 195.

28. J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich*, t. II: K-O, Lublin 1976, s. 152.

29. Tegoż, *Czasopiśmiennictwo, w: Literatura polska na obczyźnie 1940-1960*, red. T. Terlecki, t. II, Londyn 1965, s. 490-491.

30. T. Sawicki, *Rocznik bibliograficzny*, t. I, Edynburg-Londyn 1942, s. 16 (w dwóch następnych tomach za lata 1942 i 1943 tytuł ten już nie występuje).

31. „A series of pamphlets at first appearing at monthly intervals, then irregularly” – J. Zabielska, *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*, vol. I 1939-1951, Londyn 1960, s. 355.

z porządkiem alfabetycznym. Podobnie czyni 5-tomowa bibliografia *Polonica zagraniczne*, opracowana przez zespół pracowników Instytutu Bibliograficznego Biblioteki Narodowej, kwalifikująca jednoznacznie wszystkie zeszyty „Nauki Chrystusowej” jako osobne druki zwarte³².

W 2012 r. Oskar Stanisław Czarnik w swojej cennej monografii prasy i książek na szlaku Brygady Karpackiej, Armii Polskiej na Wschodzie i II Korpusu Polskiego (wydanej przez Bibliotekę Narodową) podsumował owo zamieszczenie, choć nie powołując się na bibliografię wskazane wyżej, i uznał jednoznacznie, iż „Nauka Chrystusowa” była serią broszur (czyli druków zwartych):

Wydawnictwem z pogranicza druków zwartych i czasopiśmiennictwa była „Nauka Chrystusowa”. Wydawcy określali publikację jako „miesięcznik poświęcony zagadnieniom życia religijnego”. Zgodnie z tą zapowiedzią w bibliografiach rejestrowano ją jako czasopismo.

W rzeczywistości była to seria broszur religijnych ukazujących się nieregularnie, zazwyczaj raz na miesiąc. Każdy zeszyt stanowił pod względem wydawniczym samoistną całość, a poszczególne druki drukowano często w różnych rozmiarach i w odmiennej szacie graficznej. Do kolejnych wydań „Nauki Chrystusowej” nie wprowadzano elementów czasopiśmienniczych – aktualnych informacji i komentarzy czy też innych tekstów dotyczących bieżących wydarzeń. Każdy zeszyt poświęcono wyłącznie jednemu zagadnieniu, a tylko na okładkach druku zaznaczano numer publikacji oraz inne informacje o całej serii edytorskiej. (...)

„Nauka Chrystusowa” jak na warunki wychodźcze była wydawnictwem długotrwałym. Ukazywała się w różnych krajach świata w ciągu 7 lat. Od 1940 do 1946 r. wydrukowano łącznie około 50 zeszytów o zróżnicowanej tematyce. Część książeczek poświęcono wyjaśnieniu podstaw wiary, a zwłaszcza relacjom między religią a nauką³³.

Trafnie opisując istotę zamieszczenia (czy „Nauka Chrystusowa” była czasopismem, czy drukiem zwartym), autor cytowanych tu stwierdzeń nie ustrzegł się jednak co najmniej trzech dość istotnych pomyłek: 1) Nie jest prawdą stwierdzenie, iż „w bibliografiach rejestrowano ją jako czasopismo”, skoro uczynił tak (i słusznie) jedynie Jan Kowalik (na co zwróciłem uwagę wyżej), 2) Nie jest prawdą, iż „poszczególne druki drukowano często w różnych rozmiarach i w odmiennej szacie graficznej”, skoro było wręcz odwrotnie, 3) Każdy zeszyt, zawierał jednak ważne „elementy czasopiśmiennicze” jak wskazanie numeru rocznika, numeru zeszytu i jego numeru ciągłego oraz miesiąca i roku wydania.

Wspomnieć tu wypada jeszcze o dwóch (zaledwie dwóch) publikacjach z ważnymi informacjami na temat tego czasopisma: o cytowanych już wyżej (niewiel-

32. *Polonica zagraniczne. Bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*, t. I: A-J, Warszawa 1975; t. II: K-Q, Warszawa 1987; t. III: R-Ż, Warszawa 1991; t. IV: *Uzupełnienia*, Warszawa 2003; t. V: *Indeksy*, Warszawa 2003.

33. O. S. Czarnik, *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki i czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940-1942) oraz Armii polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941-1946)*, Warszawa, 2012, s. 261-268.

kiej niestety objętości) wspomnieniach o. Bocheńskiego, który był redaktorem pierwszych 29 zeszytów³⁴ i o artykule Roberta Zadury o wojennej działalności edytorskiej o. Bocheńskiego także jako redaktora owych pierwszych 29 numerów „Nauki Chrystusowej”³⁵.

Jeszcze obszerniejszym tematem badawczym jest pismo „W Imię Boże”, o czym wymownie świadczą choćby zmiany kolejnych miejsc wydawania: od lutego 1941 r. do lutego 1942 r. w Szkocji (Kirkcaldy/Perth), od listopada 1942 r. do lipca 1943 r. w Bagdadzie, od października 1943 r. (z przerwą w sierpniu i wrześniu 1944 r.) do listopada 1944 r. w Jerozolimie i jednocześnie od sierpnia 1944 r. do września-października 1946 r. w Rzymie, jak również zmiany podtytułów: od lutego 1941 r. „Ulotka religijna”, od sierpnia 1941 r. do lutego 1942 r. „Gazetka religijna”, od listopada 1942 r. do lipca 1943 r. ponownie „Ulotka religijna”, od października 1943 r. do lipca 1944 r. „Biuletyn Wewnętrzny Biskupa Polowego”, od sierpnia 1944 r. do czerwca 1946 r. „Dwutygodnik religijny 2 Korpusu” (w Rzymie), a jednocześnie od października do listopada 1944 r. „Dwutygodnik religijny dla wojska i ludności polskiej na emigracji” (w Jerozolimie), od czerwca 1946 r. do września-października 1946 r. „Tygodnik społeczno-religijny”.

Szczegółowe informacje na temat kolejnych edycji tego czasopisma wypada poprzedzić przeglądem dotychczasowego stanu wiedzy (nieco obszerniejszym niż w przypadku omówionych wyżej w moim artykule dwóch pierwszych pism wojskowo-religijnych).

Na wstępie chciałbym zwrócić uwagę, iż w obu wielotomowych encyklopediach, które winny z racji tematyki uwzględnić wszystkie trzy czasopisma wojskowo-religijne, o których piszę, pojawiło się tylko „W Imię Boże”. I tak w tomie 5 *Encyklopedii polskiej emigracji i Polonii* (wydanym w 2005 r.) czytamy:

„W Imię Boże”, pismo religijne, tygodnik, następnie (od 16 I 1946) dwutygodnik, wydawane przez Szefa Duszpasterstwa Katolickiego II Korpusu od 15 VIII 1944 do 15 IX/6 X 1946 w Rzymie (wyd. A. Seria C.). Kontynuacja Biuletynu wewnętrznego Biskupa Polowego wydawanego od 17 XI 1942 do 15 III 1944, m.in. w Jerozolimie. Redaktorem wówczas był Bronisław Chrostowski, Zygmunt Kotkowski. Pismo założone z inicjatywy bp. Józefa Gawliny, naczelnego kapelana Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, i podległego mu Biura Prasowego Biskupstwa Polowego na Bliskim Wschodzie. W okresie rzymskim redaktorem był o. Józef Maria Bocheński, ks. Józef Pelc, ks. Tadeusz Kirschke. Pismo zawierało (od 1945) dodatek w jęz. ukraińskim pod tym samym tytułem przeznaczony dla żołnierzy wyznania greckokatolickiego, mutację „A” przeznaczoną dla Afryki, mutację „E” dla Europy (z wyłączeniem

34. J. M. Bocheński, *O prasie religijnej*, s. 98-99

35. R. Zadura, *Działalność wydawnicza o. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940-1943*, „Archiwum Emigracji”, Toruń, 2010, nr 1-2 (12-13), s. 147-155.

Włoch) i (od nr 2, 1946) „N” dla ludności polskiej w Niemczech. Przybrało podtytuł (od 16 I 1946) „Tygodnik Społeczno-Religijny”. Przeniesione do Londynu stało się podstawą dla utworzenia tygodnika katolickiego „Życie”³⁶.

Muszę tu stwierdzić, iż rzadko zdarza się czytać hasło encyklopedyczne zawierające tyle opuszczeń istotnych faktów i tyle błędów:

- 1) istotnym przecież opuszczeniem jest całkowite pominięcie pierwszego rocznika czasopisma, wydawanego od lutego 1941 r. do lutego 1942 r. w Wielkiej Brytanii,
- 2) istotnym także jest pominięcie nazwiska założyciela i pierwszego redaktora pisma o. Józefa Bocheńskiego (nota biograficzna wyżej),
- 3) „W Imię Boże” było rzeczywiście tygodnikiem, a następnie dwutygodnikiem, ale nie od 16 I 1946 r., lecz od 1 października 1943 r.,
- 4) brak informacji, iż od listopada 1942 r. do lipca 1943 r. pismo ukazywało się w Bagdadzie, a od października 1943 r. do listopada 1944 r. w Jerozolimie,
- 5) „W Imię Boże” nie było kontynuacją tajemniczego Biuletynu wewnętrznego Biskupa Polowego (brak cudzysłowu) wydawanego od 17 listopada 1942 r. do 15 marca 1944 r., był to bowiem podtytuł stosowany od 1 października 1943 r. do 15 lipca 1944 r.,
- 6) Józef Gawlina nie był naczelnym kapłanem Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, lecz Biskupem Polowym (co więcej, w poświęconym mu obszernym hasle biograficznym w tomie 2 tejże encyklopedii³⁷ również zabrakło informacji, iż był Biskupem Polowym nie tylko w latach 1933-1939, lecz także na uchodźstwie w latach 1939-1947),
- 7) podtytuł „Tygodnik Społeczno-Religijny” pismo „W Imię Boże” stosowało nie od 16 stycznia 1946 r., lecz od numeru datowanego 16-22 czerwca tegoż roku.

Znacznie obszerniejsze i bardziej szczegółowe hasło o wszystkich trzech edycjach omawianego czasopisma (choć brakuje tam bardziej precyzyjnych niż tylko rocznych ram czasowych ich wydawania) znajdujemy w *Encyklopedii Katolickiej*³⁸.

Pierwszą bibliografią rejestrującą szkocką edycję „W Imię Boże” był cytowany już wyżej *Rocznik Bibliograficzny*³⁹, natomiast całkowicie ją pominął *Centralny*

36. *Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 5: S-Ż, Toruń 2005, s. 209, hasło autorstwa K. Dopierały.

37. Tamże, t. 2: F-K, Toruń 2003, s. 81-82, hasło autorstwa J. Serwańskiego i K. Dopierały.

38. *Encyklopedia Katolicka*, t. XX, Lublin 2014, kol. 647-648, hasło autorstwa ks. R. Nira.

39. T. Sawicki, *Rocznik bibliograficzny*, t. I, Edynburg-Londyn 1942, s. 19 (w dwóch następnych tomach za lata 1942 i 1943 tytuł ten w swoich edycjach na Bliskim Wschodzie i we Włoszech już nie występuje).

*katalog polskich czasopism wojskowych*⁴⁰, a z kolei Jan Kowalik w swojej fundamentalnej bibliografii nie ustrzegł się błędów w datach jej wydawania: „F 1, 1941 – Oct 26/D 25, 1941” zamiast 22 lutego 1941 r. – 22 lutego 1942 r.⁴¹, ale zdążył jeszcze opublikować w suplemencie poprawioną notę o tym czasopiśmie⁴² (co jest zdarzeniem rzadkim i zasługującym na wielką pochwałę).

Pierwsza (szkocka) edycja „W Imię Boże” wydawana była od 22 lutego 1941 r. do 22 lutego 1942 r. w Kirkcaldy/Perth przez Szefa Duszpasterstwa Wojsk Polskich w Szkocji. Początkowo czasopismo to wychodziło nieregularnie, od numeru 7 (13 kwietnia) jako dwutygodnik, a od numeru 12 (1 czerwca) jako tygodnik.

W Wielkiej Brytanii – odnotował znacznie później w swoim dzienniku Biskup Polowy – założyłem przez o. Bocheńskiego dwa katolickie czasopisma, tygodnik „W Imię Boże” i miesięcznik „Nauka Chrystusowa”⁴³.

W październiku [1940] (...) – pisał Biskup Polowy jeszcze później we wspomnieniach – kazałem o. prof. Bocheńskiemu OP zacząć wydawanie miesięcznika [sic] pt. „W Imię Boże”⁴⁴.

I od pierwszego numeru w tej edycji „W Imię Boże” ukazywało się z adnotacją: „Z pozwoleniem J.E. ks. Biskupa Polowego”, zaś od numeru 7 (13 kwietnia) już z podpisem redaktora o. Józefa Bocheńskiego.

Po ukazaniu się numeru 26 (26 października 1941 r.) wydawanie pisma zostało zawieszono przez władze brytyjskie⁴⁵, o czym następnego dnia pisał Biskup Polowy w swoim dzienniku:

Poniedziałek, 27 października. Nowe dwa wydawnictwa religijne – „Nauka Chrystusowa” i „W Imię Boże” zostały przez rząd brytyjski zawieszono ze względu na „brak papieru”. Inne natomiast wychodzą. Zwróciłem się więc do Ministry of Supply [Ministerstwa Zaopatrzenia], ażeby ze względu na to, iż te dwa wydawnictwa nie są biznesem, ale war emergency [specjalnymi wydawnictwami wojennymi], pozwolono na dalsze ich wydawanie. Dziś otrzymałem odmowną odpowiedź uwarunkowaną ustawą prawną⁴⁶.

Po interwencjach biskupa, zarówno u władz brytyjskich, jak i u rządu RP⁴⁷, zakaz cofnięto i następny (27) numer „W Imię Boże” ukazał się z datą 25 grudnia 1941 r.

40. *Centralny katalog*, s. 282.

41. J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich*, t. IV: T-Ż, Lublin 1976, s. 58.

42. Tamże, t. V: 1973-1984. *Suplement*, Lublin 1988, s. 227.

43. J. Gawlina, *In viam pacis*, s. 480.

44. Tegoż, *Wspomnienia*, s. 200.

45. J. Kowalik (*Czasopiśmiennictwo*, s. 487) twierdzi mylnie, iż zawieszenie pisma nastąpiło „z nr 21” zamiast: z numerem 26.

46. J. Gawlina, *In viam pacis*, s. 312.

47. Tamże, s. 313, 320, 323, 325, 480.

Nakład pisma w pierwszych miesiącach sięgał od 2.000 do 4.000 egzemplarzy (według o. Bocheńskiego⁴⁸), zaś według ówczesnych źródeł nawet do 5.000 egzemplarzy⁴⁹.

Z wydawnictw religijnych dla wojska największą popularnością cieszyła się katolicka gazetka pod staropolskim zawołaniem „W Imię Boże”, ukazująca się od lutego 1941 r. pod red. o. Bocheńskiego – ocenił Jan Kowalik⁵⁰.

Druga edycja „W Imię Boże” na Bliskim Wschodzie (według ówczesnej brytyjskiej nomenklatury: na Środkowym Wschodzie) wydawana była od 22 listopada 1942 r. do 25 lipca 1943 r. w Bagdadzie (numery 1-8) i od 1 października 1943 r. do 20 listopada 1944 r. w Jerozolimie (numery 9-15 do końca 1943 r. i numery 1(16)-16(30) do końca z przerwą w sierpniu i wrześniu 1944 r.).

Jan Kowalik w przywołanym już wyżej bardzo obszernym opracowaniu dziejów czasopiśmiennictwa na uchodźstwie, opublikowanym w 1965 r., podał omyłkowo, iż w Bagdadzie ukazało się jedynie siedem (a nie osiem) numerów tego pisma w okresie od marca do lipca 1943 r.⁵¹, zaś w swojej bibliografii również błędnie, iż w Bagdadzie i Jerozolimie „W Imię Boże” ukazywało się od 17 listopada 1942 r. do 15 marca 1944 r.⁵² Obie daty były mylne: zamiast 17 listopada 1942 r. winno być 22 listopada 1942 r., zaś zamiast 15 marca 1944 r. – 20 listopada 1944 r.

Tę pierwszą mylną datę Jan Kowalik powtórzył w ślad za kierownikiem drukarni polowej Dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie w Wazirya pod Bagdadem Zygmuntem Kotkowskim, którego relacja, opublikowana w 1964 r., pozostaje do dziś niezbędnym i najważniejszym źródłem do wykorzystania w badaniach nad polskimi wydawnictwami religijnymi na uchodźstwie w czasach II wojny światowej⁵³.

Każdy z ośmiu pierwszych numerów pisma „W Imię Boże” na Bliskim Wschodzie był drukowany w Wazirya pod Bagdadem, ale jako adres redakcji podawał Latin Church w Bagdadzie. Każdy z tych numerów został wydany w nakładzie 10.000 egzemplarzy⁵⁴. Następne numery drukowano w Petah-Tikwa koło Tel Aviv,

48. J. M. Bocheński, *O prasie religijnej*, s. 98.

49. „Wiadomości Polskiej Misji Katolickiej w Londynie”, IX 1941, nr 9, s. 6.

50. J. Kowalik, *Czasopiśmiennictwo*, s. 427.

51. Tamże. Powtórzyła te dwa błędy S. Lewandowska, *Prasa polskiej emigracji*, Warszawa 1993, s. 145.

52. J. Kowalik, *Bibliografia czasopism polskich*, t. IV: T-Ż, Lublin 1976, s. 58.

53. Z. Kotkowski, *Drukarnia, Biuro Prasowe i Wydawnictwa Religijne Biskupa Polowego*, w: tegoż, *Biskup Polowy ks. Józef Gawlina. Bagdad – Londyn*, Londyn 1964, s. 27-46 (wskazana mylna data pierwszego numeru – s. 28).

54. Tamże, s. 29.

zaś redakcja urzędowała w Nowym Domu Polskim, prowadzonym przez SS. Elżbietanki w Jerozolimie.

Redaktorem pisma (do numeru 3/18 datowanego 15 II 1944 r.⁵⁵) był o. Bronisław Chrostowski, następnie Zygmunt Kotkowski.

Bronisław (imię zakonne Marcin) Chrostowski OP – ks. kapelan (kpt.) czasu wojny 1940 / st. kapelan (mjr) 1946 (1904-1974), uczestnik wojny polsko-bolszewickiej (1920), inżynier rolnik, dr agronomii z zakresu chemii rolnej, w 1933 r. wstąpił do zakonu OO. Dominikanów, od 1936 r. studiował teologię w Papieskim Instytucie Międzynarodowym „Angelicum” w Rzymie, w 1938 r. przyjął święcenia kapłańskie.

Od 1940 r. kapelan Centrum Wyszkozenia Piechoty I Korpusu Polskiego w Wielkiej Brytanii, od IV 1941 r. kapelan Biskupa Polowego i sekretarz Kurii Polowej, towarzyszył Biskupowi Polowemu podczas jego podróży na Bliski Wschód i do ZSRR (I 1942-VIII 1942), od XI 1942 r. kapelan Komendy Placu w Jerozolimie, od X 1943 r. do II 1944 r. redaktor „W Imię Boże” w Jerozolimie, od V 1944 r. do III 1946 r. kapelan 1 Dywizji Panczernej, w 1946 r. ponownie (na krótko) kapelan Biskupa Polowego.

W latach 1961-1973 duszpasterz wśród Polonii w Australii.

B. Szewdo, *Kapelani wojskowi na drogach do niepodległości*, s. 65-70

Trzecia edycja (włoska) uruchomiona została jeszcze podczas wydawania „W Imię Boże” w Jerozolimie. Pismo ukazywało się w Rzymie od 15 sierpnia 1944 r. do 25 grudnia 1944 r. jako rocznik V tego tytułu (numery od 15/30/ do 24/39) i następnie od 15 stycznia 1945 r. do 15 września-6 października 1946 r. jako roczniki I, II i III seria C (numery od 1/10/ do 24-26/57-59/).

W początkowym okresie od sierpnia do listopada 1944 r. publikowano zatem dwa pisma w tym samym czasie i pod tym samym tytułem w Jerozolimie i w Rzymie, stosując odrębne numeracje.

Pismo stanowiło dobry przykład nowoczesnej gazetki religijnej dla wojska –

przywołuję ponownie opinię Jana Kowalika⁵⁶.

Warto tu jeszcze dodać, iż dopiero począwszy od 16 czerwca 1946 r. bezpłatny dotychczas tygodnik „W Imię Boże” stał się płatny, a cenę jednego numeru ustalono na 7 lirów⁵⁷.

Od pierwszego numeru edycji włoskiej pisma „W Imię Boże” (15 sierpnia 1945 r.) redaktorem był o. Józef Bocheński, który jednocześnie od lipca tego roku pełnił

55. Tamże, s. 30 (tu mylnie dzienna data tego numeru: 5 II).

56. J. Kowalik, *Czasopiśmiennictwo*, s. 441.

57. *Dlaczego ta zmiana?*, „W Imię Boże”, Rzym, 1-15 VI 1946, nr 11, s. 1.

jeszcze trzy inne funkcje: kapelana polskiej Komendy Placu, kierownika Biura Prasowego Biskupa Polowego i kierownika Wydawnictw Religijnych II Korpusu Polskiego.

Kiedy o. Bocheński ustąpił z tych stanowisk (15 października 1945 r.) redakcja „W Imię Boże” poinformowała, iż pismo osiągnęło 50.000 nakładu i pożegnała go słowami:

W dniu 15 października br. o. st. kpl. I.M. Bocheński O.P. opuścił stanowisko kierownika Biura Prasowego Biskupa Polowego W.P. i redaktora naczelnego naszego pisma.

W ciągu piętnastu miesięcy pracy w Rzymie o. Bocheński stworzył wielki ośrodek prasowy (...).

Odchodząc pozostawia bogato wyposażone biuro, własny linotyp, zapas parudziesięciu tysięcy modlitewników zaoszczędzonych dla rozdania ludności polskiej w Niemczech – a zwłaszcza pamięć nieugiętego obrońcy zasad i praw Polski katolickiej.

Nie będzie przesadą, jeśli powiemy, że prasa religijna 2 Korpusu jemu zawdzięcza swoją ogromną poczytność.

Redakcja sądzi, że wypowiada życzenia wszystkim Czytelników, gdy dziękując o. Bocheńskiemu za wykonaną pracę życzy mu powodzenia w dalszej pracy „W Imię Boże”.⁵⁸

O osiągnięciu rekordowego nakładu omawianego tu czasopisma pisał Zygmunt Kotkowski:

W tym ostatnim [włoskim] okresie nakład wzrósł pięciokrotnie (50.000 egz.) w stosunku do czasów szkockich (10.000). W ostatnim swoim okresie „W Imię Boże” miało największy nakład pośród polskich pism, wychodzących na kontynencie europejskim⁵⁹.

* * *

Reasumując: Za najcelniejsze podsumowanie powyższego artykułu uważam słowa o Polskich Siłach Zbrojnych na uchodźstwie i ich prasie religijnej zapisane we wspomnieniach o. Józefa Bocheńskiego, jednego z twórców i najważniejszych redaktorów tejże prasy: „Myślę, że żadne wojsko nie miało nigdy tak rozbudowanej prasy religijnej”⁶⁰.

Mam nadzieję, iż mój artykuł – a zwłaszcza zawarte w nim dość liczne fragmenty polemiczne i uzupełniające dotychczasowy stan wiedzy (poczynając od wydawnictw encyklopedycznych i bibliograficznych – uzasadnia potrzebę, a nawet konieczność podjęcia co najmniej trzech długofalowych inicjatyw dotyczących

58. O. I.M.Bocheński O.P. st. kpl. *Armii Polskiej*, „W Imię Boże”, Rzym, 1 XI 1945, nr 20, s. 3.

59. Z. Kotkowski, *Drukarnia*, s. 43.

60. J. Bocheński, *Wspomnienia*, s. 186.

polskich czasopism wydawanych na uchodźstwie w czasie II wojny światowej, poczynając od czasopism wojskowo-religijnych.

Po pierwsze: Niezbędne winno być rozpoczęcie opracowywania ich pełnego katalogu.

Po drugie: Niezbędne wydaje się jak najszybsze (możliwie równoległe) przystąpienie do ich digitalizacji.

Po trzecie: Kolejnym krokiem powinno stać się podjęcie przygotowania przez zespół autorów obszernej monografii poświęconej polskiej prasie (w tym wojskowo-religijnej) na uchodźstwie w czasie II wojny światowej.

Bibliografia

- Bocheński J. M., *O prasie religijnej Wojska Polskiego 1940-1945*, „Duszpasterz Polski Zagranicą”, Rzym, I-III 1987, nr 1.
- Bocheński J. M., *Wspomnienia*, wyd. 2 zmienione, Kraków 1994.
- Borkowicz J., *Duszpasterska i charytatywna działalność biskupa polowego Józefa Gawlina w latach 1939-1945*, część 2, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne”, 21 (1988).
- Centralny katalog polskich czasopism wojskowych*, [t. I], oprac. R. Hancko i Z. Rutkowski, Warszawa 1967.
- Czarnik O. S., *W drodze do utraconej Itaki. Prasa, książki i czytelnictwo na szlaku Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich (1940-1942) oraz Armii polskiej na Wschodzie i 2. Korpusu (1941-1946)*, Warszawa, 2012.
- Encyklopedia Katolicka*, t. XX, Lublin 2014.
- Encyklopedia polskiej emigracji i Polonii*, red. K. Dopierała, t. 2: F-K, Toruń 2003; t. 5: S-Ż, Toruń 2005.
- Gawlina J., *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945*, oprac. J. Myszor, Katowice 2019.
- Gawlina J., *Wspomnienia*, oprac. J. Myszor, Katowice 2004.
- „Gazeta Polska”, Warszawa, 1939.
- Józef Feliks Gawlina Biskup Polowy Polskich Sił Zbrojnych*, oprac. A. K. Kunert, Warszawa 2002.
- Kotkowski Z., *Drukarnia, Biuro Prasowe i Wydawnictwa Religijne Biskupa Polowego*, w: tegoż, *Biskup Polowy ks. Józef Gawlina. Bagdad – Londyn*, Londyn 1964, s. 27-46.
- Kowalik J., *Bibliografia czasopism polskich wydanych poza granicami Kraju od września 1939 roku*, t. II-V, Lublin 1976, 1988.

- Kowalik J., *Czasopiśmiennictwo*, w: *Literatura polska na obczyźnie 1940-1960*, red. T. Terlecki, t. II, Londyn 1965.
- Kowalkowski A. F., *Duszpasterstwo Polskich Sił Powietrznych we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939-1946*, „*Studia Pelplińskie*”, 10 (1979).
- „*Kurier Warszawski*”, Warszawa, 1939.
- Lewandowska S., *Prasa polskiej emigracji wojennej 1939-1945*, Warszawa 1993.
- „*Monitor Polski*”, Warszawa, 1939.
- „*Nauka Chrystusowa*”, Rzym – Paryż – Kirkcaldy/Perth – Rzym – Cecchignoli koło Rzymu, 1940-1946.
- Polonica zagraniczne. Bibliografia za okres od września 1939 do 1955 roku*, t. I: A-J, Warszawa 1975; t. II: K-Q, Warszawa 1987; t. III: R-Ż, Warszawa 1991 t. IV: *Uzupełnienia*, Warszawa 2003; t. V: *Indeksy*, Warszawa 2003.
- „*Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego...*”, Paryż – Londyn – Dunholme Lodge, 1940-1946.
- Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich. Rok 1938 i Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego Wojsk Polskich. Rok 1939*, oba tomy przygotowane przez komitet redakcyjny pod kierownictwem ks. płk. R. Mokrzyckiego i poprzedzone tym samym *Słowem Biskupa Polowego Wojska Polskiego* przez gen. dyw. prof. dr. hab. T. Płoskiego, Warszawa 2009.
- Sawicki T., *Rocznik bibliograficzny druków w języku polskim oraz w językach polskich wydanych poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej 1.IX.1939 – 31.XII.1941*, Edynburg-Londyn 1942; *1.I.1942 – 31.XII.1942*, Edynburg-Londyn 1943; *1.I.1943 – 31.XII.1943*, Edynburg-Londyn 1944.
- „*Szkoła Chrystusowa*”, Lwów, 1930.
- Szwedo B., *Kapelani wojskowi na drogach do niepodległości. Sto biogramów na stulecie Biskupstwa Polowego w Polsce*, Warszawa 2019.
- „*W Imię Boże*”, Kirkcaldy/Perth – Bagdad – Jerozolima – Rzym, 1941-1946.
- „*Wiadomości Polskiej Misji Katolickiej w Londynie*”, 1941.
- Zabielska J., *Bibliography of books in Polish or relating to Poland published outside Poland since September 1st, 1939*, vol. I 1939-1951, Londyn 1960.
- Zadura R., *Działalność wydawnicza o. Józefa Innocentego Marii Bocheńskiego OP podczas II wojny światowej w latach 1940-1943*, „*Archiwum Emigracji*”, Toruń, 2010, nr 1-2 (12-13).

Streszczenie

W czasie II wojny światowej na uchodźstwie kontynuowano wydawanie jednego tylko przedwojennego polskiego czasopisma wojskowo-religijnego, którym był „*Rozkaz Wewnętrzny Biskupa Polowego...*” (wydawany od 1936 r. w Warszawie).

Artykuł poświęcony został także dwóm nowym czasopismom wojskowo-religijnym: „Nauce Chrystusowej” (wydawanej od 1940 r.) i „W Imię Boże” (wydawane od 1941 r., które w 1945 r. osiągnęło nakład 50.000 egzemplarzy, największy wśród polskich czasopism na uchodźstwie w czasie II wojny światowej). Autor artykułu przekonuje, iż mieliśmy wówczas do czynienia z niezwykle sprężeniem zwrotnym, bowiem polska prasa wojskowa (w tym wojskowo-religijna) na uchodźstwie w czasie II wojny światowej cieszyła się największą popularnością wśród żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, a jednocześnie prasa ta miała bardzo silny wkład w umacnianie sił duchowych i moralnych polskich żołnierzy, „najpobożniejszych pielgrzymów” i „prawdziwych rycerzy chrześcijańskich” (słowa Ojca Świętego Piusa XII).

Słowa kluczowe: Władysław Anders, Józef Bocheński, Bronisław Chrostowski, Józef Gawlina, Aleksander Gogoliński-Elston, Pius XII.

A CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION ON THE NEED FOR DIGITALIZATION OF RELIGIOUS-MILITARY MAGAZINES OF THE POLISH REGION SINCE 1939 ON THE EXAMPLE OF MAGAZINES “INTERNAL ORDER OF THE MILITARY BISHOP” (1940-1946) “THE TEACHING OF CHRIST” (1940-1946) I “IN GOD’S NAME” (1941-1946)

Summary

During World War II, in exile, the publication of only one pre-war Polish military-religious magazine was continued, which was “Internal Order of Military Bishop” (published from 1936 in Warsaw). The article is also devoted to two new military-religious magazines: “The teaching of Christ” (issued since 1940) and “In the name of God” (issued since 1941), which in 1945 was published in 50,000 copies, the largest among Polish magazines in exile during World War II). The author of the article argues that we were dealing with an unusual feedback at that time, because the Polish military press (including military and religious) in exile during World War II enjoyed the greatest popularity among the soldiers of the Polish Armed Forces in the West, and at the same time this press had a very a strong contribution to strengthening the spiritual and moral strength of Polish soldiers, “the most pious pilgrims” and “true Christian knights” (words of the Holy Father Pius XII).

Key words: Wladyslaw Anders, Jozef Bochenski, Bronislaw Chrostowski, Jozef Gawlina, Aleksander Gogolinski-Elston, Pius XII, religious and military magazines.